

УДК: 159.922.6

З. О. Кіреєва, в. о. доц.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної та експериментальної психології

ВІДОБРАЖЕННЯ ЧАСУ В СВІДОМОСТІ: ВІД ПЕРЕЖИВАННЯ ДО ПОНЯТТЯ

В статті подано послідовний опис розвитку уявлень і понять про час у свідомості індивідів; стверджується, що власний досвід, який виникає на основі індивідуального переживання плину часу, є головним фактором для усвідомлення уявлень про час, встановлено, що в підлітковому періоді уявлень про час переходять на найбільш високий рівень і наближаються до абстрактного відображення.

Ключові слова: понятійне мислення, тривалість, послідовність.

Вищою формою пізнавальної діяльності людини є понятійне мислення. Поняття — це форма мислення, у якій ми виділяємо закономірні властивості речей і явищ. Але перш ніж слово стає поняттям, воно проходить тривалий і складний шлях розвитку у власному житті людини.

Словесне значення, яким ми користуємося у своєму пізнанні світу, виступає у формі життєвих і наукових понять. Життєві поняття — це значення слів побутової мови, якими людина користується в щоденному спілкуванні. Вони розвиваються в природній, життєвій ситуації поза якоюсь заданою системою узагальнення. Наукові поняття дитина засвоює під час систематичного навчання основам наук. У шкільному навчанні наукові поняття засвоюються через організовану систему узагальнення і конкретизації, вони низходять до явища [2]. Рівень узагальнення в наукових поняттях, який задається шкільним навчанням, впливає, на думку Л. С. Виготського, на життєві поняття тим, що визначає новий рівень довільного мислення. Крім того, Л. С. Виготський підкреслював, що системність наукових знань пояснює ранне (у порівнянні з життєвими) формування наукових понять і те, що рівень їхнього розвитку виступає як зона найближчих можливостей відносно життєвих понять, ніби відкриваючи їм шлях розвитку [2]. Усвідомлення дитиною своєї активності приходить через ворота наукових понять. Саме вони, завдяки системній будові, дозволяють узагальнювати власний процес діяльності. Наукові поняття зовсім інакше відносяться до об'єкта, ніж спонтанні чи життєві, вони вже опосередковані іншими поняттями, тому їхнє узагальнення і оволодіння ними виникає в першу чергу. Виготський вважав, що тільки в системі поняття здобувають усвідомленість і довільність, що робить їх засобами оволодіння психічними процесами. Ці якості наукових понять протиставлені спонтанності, неусвідомленості і несистематичності понять життєвих [2].

Л. С. Виготський дійшов висновку, що наукові поняття проходять особливий шлях розвитку в порівнянні з життєвими. Так, наукові поняття відразу, в міру їхнього засвоєння, припускають виділення тих дій, які дозволяють підкреслити в предметах їхні суттєві ознаки, а життєві поняття дитина засвоює в ході практичного спілкування з дорослими. Навчання, засвоєння наукових понять перебудовує і життєві поняття [2]. Життєві знання у своєму розвитку проходять кілька етапів. Як відомо, усі ці рівні розвитку понять були зафіксовані Л. С. Виготським на експериментальному формуванні штучних понять і зіставлені з життєвими фактами. Перший етап можна описати як утворення неформальної неупорядкованої чисельності (синкрета), свого роду купи предметів, пов'язаних тільки в уявленні дитини. На етапі синкрета узагальнення йде за ознаками, які наочно сприймаються. На цьому рівні звукового оформлення поняття ще немає. Другий етап в утворенні понять — це створення комплексів, тобто таких об'єднань предметів, які зв'язані не тільки на засаді власного досвіду дитини, а й на основі об'єктивних ознак. Дитина поєднує предмети на основі об'єктивних зв'язків. Формування понять-комплексів приводить до прояву таких узагальнень, що зовні нагадують поняття, але за своєю будовою не є поняттями. Це — псевдопоняття. Поява їх зв'язана з тим, що мовлення оточуючих людей має постійні значення. Ці постійні значення визначають шлях, яким розвиваються і узагальнення дитини. Псевдопоняття становлять найбільший інтерес як спосіб мислення у формі, адекватній поняттю, але за змістом далеко від нього віддаленої, тобто за формою це поняття, а за змістом — комплекс. Це стадія предпонять: воно вже є за змістом, за виявом в практичному використанні, але його ще немає на рівні словесного визначення, на рівні абстрактному. Заключний етап у розвитку понять — це дійсні поняття. Поняття в їхньому розвиненому виді, відзначає Виготський, дозволяють виділити, ізолювати окремі властивості предметів і розглядати поза зв'язком з конкретними властивостями всі речі чи явища. Одночасно з виділенням основних ознак відбувається об'єднання їх — аналіз невіддільний від синтезу. Власні поняття визначають можливість для людини обґрунтувати використання того чи іншого змісту слова, тобто ніби відновити хід побудови змісту слова. Одночасно це і повернення до своїх власних перетворень — операцій аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, абстракції, конкретизації, тобто до дій, що допомогли виділити в предметах закономірне і випадкове. На думку Виготського, ця властивість справжніх понять відкриває людині можливість само-спостережень, тобто звертання до свого внутрішнього світу [2].

"Час" — це, з одного боку, філософська категорія, одна з форм існування матерії, яка володіє визначеними властивостями і ознаками. А з іншого боку — час живе в людині, оточує і змінює її, життя людини поза часом і без часу уявити неможливо. Але формування понять і уявлень про час у свідомості людини відбувається поступово і нерівномірно. Воно йде за трьох взаємозалежних напрямків: уявлення про тривалість, уявлення про послідовності і уявлення для орієн-

тування в часі і починається задовго до шкільного систематичного навчання. Так, 3-літні діти уявлення про метричні властивості часу описують за допомогою власних моторних рухів, пов'язаних з переміщенням тіла у просторі. І оскільки акти ходи і бігу супроводжуються відчуттями, пов'язаними з різним темпом рухів, із процесами подиху, з рухом рук і представляються свідомості, як відзначав І. М. Сеченов, періодичним рядом коротких звуків, проміжки між якими заповнені м'язовим відчуттям, то усі ці відчуття і їхня різна тривалість сприяє виникненню уявлень про тривалість у дитини ("швидко — бігти", "повільно — ходити"). Уявлення про послідовність і уявлення для орієнтування в часі, включаючи уявлення про часову перспективу і часові еталони, в цьому віці ще не представлені. Незважаючи на те, що дорослі у своїй мові використовують часові прислівники-поняття ("сьогодні", "вчора", "завтра"), часові еталони ("година", "доба" і ін.), дитина 3—4 років не розуміє їх і, як наслідок, не може їх правильно використовувати [3]. Дитина стає старшою. Їй вже 6—7 років. Щоранку вона встає, вмивається, снідає, вдягається і йде в дитячий садок, вдень вона обідає, грається і відпочиває, ввечері її забирають з дитячого садка, вона гуляє, дивиться телевизор, а вночі спить. Тому уявлення для орієнтування в часі, зокрема про фази добового циклу, більшість дітей будують саме на власному циркадіанному ритмі життєдіяльності, не використовуючи наукові поняття. Усі ці дії можна виконувати з різною швидкістю і тривалістю, тому відбуваються зміни й в уявленнях про тривалість (метриці часу). Так, діти 6—7 років у своїх характеристиках понять "швидко", "повільно", "довго" звертаються до всього спектра дій і подій, пережитих ними, що дозволяє відкрити їм нові сторони в цих уявленнях. Наприклад, "швидко — встав, умився, пішов", "повільно — щось робити повільно" і ін. Їхні мовні конструкції створюються на основі елементів мислення: синтезу, порівняння ("повільно — коли одна дитина біжить швидше, а інша повільно"), аналізу ("швидко — умився, пішов"). Так, діти виділяють, поєднують, зіставляють різні види практичної, суб'єктивної діяльності, які виконуються ними з визначеною довжиною в часі. У свідомості дітей 6—7 років визначається початок розвитку уявлень про послідовність (топологічні властивості часу), але аж до 10—11 років опис послідовності "раніше—тепер—пізніше" обмежено диференційованими характеристиками цих понять: "раніше — був маленький", "тепер — біжу", "пізніше — скінчиться урок" (В. П. 11 років). Таким чином, до кінця періоду дитинства діти створюють конкретні уявлення про властивості часу, тому саме поняття "час" вони визначають як "механізм, який показує час", "годинник", "час рухається, він йде як ранок, день, вечір, ніч", "час — це щось швидко, що супроводжує нас протягом усього життя" та ін. І це незважаючи на те, що дитина вже протягом 5 років навчається в школі і з різних предметів зіштовхується з поняттям "час": у мовах, літературі, історії, біології, математиці, географії та ін. Але жодна характеристика властивостей часу чи самої категорії "час", що надали індивіди 10—11 років,

не пов'язана з науковими поняттями чи поняттями, які використовуються в шкільних дисциплінах. Звичайно уявлення про час і його властивості у дітей 10—11 років не є поняттями, це скоріше "поняття — комплекси" чи "псевдопоняття", які склалися не маючи ніякої заданої системи навчання й узагальнення і сформувалися тільки на основі власних переживань і спостережень індивідів, на їхньому власному, конкретному досвіді [4].

Так, до підліткового віку збільшується об'єм конкретних знань і уявлень про час, тому в 12—15 років відбуваються якісні зміни в змісті поняття "час". Знання підлітків набувають більш глибокого розуміння, яке наближене до абстрактного рівня відображення дійсності. Так, уявлення про тривалість у 63 % підлітків побудовані за допомогою оцінки швидкоплинності пережитого часу ("повільно — у темпі життя"), які обумовлені ходом власного годинника індивіда [5]. Для відображення уявлень про топологічні властивості часу індивіди 12—15 років вперше використовують "точку відліку", щодо якої характеризують попереднє їй "раніше" і наступне "пізніше". Причому "точка відліку" представлена ними як "тепер", "зараз же", "даний час" і ін. І тільки на цьому етапі розвитку людини рівень уявлень про послідовність стає конгруентним рівню уявлень про тривалість. Уявлення про часову перспективу в підлітків сформоване, і вони не тільки визначають своє місце у світі минулого, теперішнього і майбутнього, але і надають коментарі, які відображають власні уявлення про них ("сьогодення для мене має не суттєву значимість, для мене воно є часом, який триває до майбутнього, і його потрібно якось прожити, майбутнє — найголовніше, минуле — про нього я зовсім не думаю"). Оскільки існує інший рівень у розвитку уявлень про властивості часу, то природно, що підлітки роблять "крок" вперед і в засвоєнні поняття "час". Вони визначають "час" як:

- "час — нескінченна нитка, що тягнеться, за якою ми живемо";
- "час буває нудним, веселим, приємним";
- "час — це особливий вид матерії, як вода, земля, повітря", "час — абстрактне поняття, яке прийняте людиною";
- "час рухається швидко", "час дуже швидко летить і його завжди не вистачає", "час вічно рухається";
- "особливо швидко проходить час, коли багато роботи, коли ледачуєш — день здається вічністю".

Як видно, у своїх характеристиках підлітки використовують асоціації й абстрактні поняття, застосовують емоційно забарвлені характеристики, суб'єктивні характеристики швидкоплинності часу, психологічні відносності плину суб'єктивного часу [4]. Причому індивідуальний досвід підлітків дозволяє їм констатувати, що тривалість часового проміжку в різних ситуаціях здається їм коротшою чи довшою. Крім цього індивіди 12—15 років вважають, що "на час впливати не можна, він від нас не залежить. Ми залежимо від часу, ми народжуємося, живемо, старіємо, вмираємо"; "усе йде своєю чергою, і нічого не зміниш"; "на час неможливо впливати, його не можна ні зупинити,

ні повернути, ні перенести вперед". Видно, що підлітки діють у відношенні не тільки навколишньої їх дійсності, а й у відношенні світу абстракцій. Вони міркують, задумуються над процесами, які відбуваються з ними, в них і навколо них. Звичайно, уявлення і поняття підлітків про час тільки лише наближаються до абстрактного рівня (за Виготським, це стадія предпонять), але сформувалися вони на основі індивідуальних спостережень, переживань, власного досвіду, що допомогли підліткам зрозуміти, пізнати і виділити в понятті "час" закономірності і істоті ознаки, без систематичного навчання і залучення наукових понять.

На наступному етапі розвитку — періоді юності — глибина розуміння та усвідомлення метричних, топологічних властивостей часу і орієнтування в ньому відрізняє 18—23-літніх індивідів від індивідів, що знаходяться у фазах переддошкільного віку, дитинства і підліткового періоду. Оскільки поняття "час" акумулює всі знання про його властивості, то для його характеристики студенти використовують диференційовану палітру суб'єктивних уявлень і понять про тривалість, послідовність і орієнтування в часі:

- "час це неприємна штука, що сповільнюється, коли цього не хочеш, і прискорюється у найневідповідніший момент";
- "час тече занадто повільно";
- "час мчить десь усередині нас, але ми не можемо його зупинити, прискорити";
- "час — це пісок, що просочується крізь людину, змінюючи її за своїм розсудом і залишаючи значний слід";
- "мені страшно, коли я думаю про час";
- "час — це лінія, що з'єднує сьогодні, минуле і майбутнє, його не можна змінити";
- "час — це розвиток";
- "час — це те, чого не можна помацати, але кожний відчуває його, тіло підостає, старіє";
- "час — це проміжок нескінченності, у якому мені випало щастя жити";
- "час не можна змінити і виправити";
- "час мій, можу розпоряджатися ним, як захочу".

Отже, розглянутий нами процес формування понять і уявлень про час показав, що самоспостереження, індивідуальний досвід, звернення до свого внутрішнього світу, до особистих переживань і спостережень відкриває людині в процесі дорослішання істотні закономірності цього поняття і формує концептуальний час, тобто систему справжніх понять і уявлень про час, якими користуються люди у своїй повсякденній свідомості і які відрізняються від наукових понять тільки своєю інтенсивною стороною.

Висновки. У статті показано, що у свідомості індивідів становлення понять і уявлень про час має стадіальний характер і відбувається у трьох взаємопов'язаних напрямках: уявлення про метричні властиво-

сті часу, уявлення про топологічні властивості часу та уявлення для орієнтування в часі. На кожній стадії індивідуального розвитку суб'єкти оволодівають визначеним об'ємом та змістом уявлень про час. Головним фактором у процесі формування уявлень про час виступає індивідуальний досвід суб'єктів, оснований на власному переживанні спливання часу.

Література

1. *Абрамова Г. С.* Возрастная психология — М.: Академический проект, 2000. — 624 с.
2. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений. — Т. 2. и Т. 3. — М., 1983.
3. *Кіреєва З. О.* Становлення уявлень про метрику і топологію години у свідомості індивідів. // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 1999. — № 3. — С. 189—195.
4. *Кіреєва З. О.* Формування уявлень для орієнтування в часі у свідомості індивідів // Вісник Одеського національного університету. — Т. 6, вип. 2. Психологія, 2001. — С. 42—47.
5. *Цуканов Б. И.* Время в психике человека. — Одесса, 2000. — 217 с.

З. А. Киреева

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ОТОБРАЖЕНИЕ ВРЕМЕНИ В СОЗНАНИИ: ОТ ПЕРЕЖИВАНИЯ ДО ПОНЯТИЯ

Резюме

В статье предложено последовательное описание развития представлений и понятий о времени в сознании детей и подростков. Индивидуальный опыт, который возникает на основе индивидуального переживания времени, является главным фактором для осознания представлений о времени. Установлено, что в подростковом возрасте представления о времени переходят на наиболее высокий уровень и приближаются к абстрактному отображению.

Ключевые слова: понятийное мышление, длительность, последовательность.

Z. A. Kireeva

Odessa I. I. Mechnikov National University

DISPLAY OF TIME IN CONSCIOUSNESS: WITH EXPERIENCE UP TO CONCEPT

Summary

In clause the consecutive description of development of performances and concepts about time in consciousness of children and teenagers is offered. Individual experience, which arises on the basis of individual experience of time is a primary factor, for comprehension of performances about time. Is established, that in teenage age of performance about time pass to a most high level and come nearer to abstract display.

Keywords: conceptual thinking, duration, sequence.